

Євген Антипін

ORCID iD 0000-0002-0371-2498

кандидат педагогічних наук, старший викладач
кафедра педагогіки та психології Педагогічний інститут
Київський університет імені Бориса Грінченка
вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2, 04053 Київ, Україна
y.antypin@kubg.edu.ua

ПОСТУП ІДЕЙ ПРО НАСТУПНІСТЬ ТРУДОВОГО ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ (1919-1934pp.)

У статті подано результати теоретичного узагальнення проблеми наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку в історичній ретроспективі 1919-1934 років. Автор висвітлює погляди теоретиків та практиків освіти означеного періоду на трудове виховання як основу побудови тогочасної освітньої діяльності. В статті охарактеризовані зміни у поступі провідних ідей щодо виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку в контексті практикоорієнтованого трудового навчання і виховання.

Ключові слова: діти дошкільного та молодшого шкільного віку; ідеї виховання; наступність; трудове виховання; трудове навчання.

© Антипін Євген, 2018

Вступ. Розглядаючи трудове виховання в контексті підготовки дитини до життя в широкому розумінні актуальним видається пошук ідей наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку. Необхідність формування нових підходів до організації наступності трудового виховання викликана активними суспільними змінами загалом та реформування системи освіти в Україні зокрема (Іванюк Г, 2017). Аналіз та узагальнення освітнього історичного досвіду України може стати в нагоді для формування сучасного розуміння освітніх трансформацій.

Мета статті. Розкрити сутність трансформації ідей наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку в період 1919-1934 років, який визначаємо як роки глибоких суспільних та освітніх трансформацій, які відобразилися на змінах мети, завдань трудового виховання дітей загалом та наступності цього феномену зокрема.

Основний виклад. У педагогічній думці та практиці діяльності дошкільних установ і початкових шкіл 20-х років XX ст. простежується значний поступ ідей щодо наступності в навчанні й вихованні дітей дошкільного та молодшого шкільного віку. Окремі аспекти організації дитячого будинку, який мав стати наступним щаблем розвитку трудової школи, організованої на засадах соціального виховання, знайшли своє найяскравіше втілення в працях відомих педагогів того часу Я. Чепіги й А. Макаренка. Цікавим є той факт, що обидва педагоги у своїх працях розглядали питання зв'язку соціального виховання з сім'єю з різних позицій. А. Макарєнко дотримувався думки про «осупільнене» виховання. З його позиції соціальне виховання повинно бути основою всіх педагогічних впливів, а отже, сім'я має підпорядковуватися законам соціального виховання (Макарєнко А., 1984, с. 287–314). Я. Чепіга відстоював спільність принципів організації школи та сім'ї. У своїх працях цього періоду достатньо часто він звертався до проблеми наступності у вихованні й навчанні дітей дошкільного віку. Так, у 20-х роках XX ст., педагог вказував на те, що дитячий садок теж потребував змін. Ідеї педагога обґрунтовувались тим, що психофізичні особливості дітей дошкільного та шкільного віку подібні, що робить можливим єдність виховання та навчання з позицій цілісності природи дитини. На цій основі відомий педагог і організатор тогочасної радянської освіти розвивав ідеї про важливість гармонійної співпраці дитячого садка та школи з метою формування майбутньої особистості й підготовки її до праці (Чепіга Я., 1924).

Аналіз педагогічної преси 20–30-х років XX ст. дозволив з'ясувати сутність ідей, що супроводжували освітню практику в період трансформації

ідей наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку попередніх періодів у радянській системі освіти.

У «Декларації Наркомосвіти УСРР про соціальне виховання дітей» (1921) зазначалось, що не повинно бути школи навчання, де дитина проводить 4–5 годин на добу. Школа мусить органічно злитися з дитячим клубом, продовжуючись влітку у формі колонії чи майдану. Сім'я, на думку авторів цього документа, має відійти на другий план, а її функцію візьме на себе соціальне виховання. Розвиток мережі установ соціального виховання має здійснюватися із відкриттям дитячих захистків, садків і будинків, де дитина, врешті, могла б реалізувати свої права (Декларація..., 1920, с. 10).

Незважаючи на означені вище тенденції розгортання функцій школи як виховної інституції, ідеї наступності трудового виховання, котрі були вироблені в попередні періоди, розвивалися на нових засадах, що й зумовило їх трансформації. Ідеї практичної зорієнтованості трудового виховання дітей поширювалися на дошкільне виховання. Педагогічні ідеї цього часу засновувалися на розумінні того, що дитина найкраще виявляє себе під час вільної творчості.

На етапі розвитку ідей наступності в принципах, меті, змісті й методах трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку в умовах становлення системи соціального виховання в УСРР (1921–1928) основою шкільного навчання було визначено комплексне навчання. Така ідея виосновувалася з огляду на те, що комплексне навчання є протиставленням до навчання предметного. Основна ідея полягала в систематизації різних наук, розподілених на окремі навчальні предмети й організованих як систематичні курси. Трудові процеси, досліди були провідним методом навчання. З метою наближення навчання до життя суспільства всі навчальні комплекси, що вивчалися в школі, були побудовані на вивченні роботи промислових та сільськогосподарських об'єктів (Різник Я, 1923, с. 34–44).

Відзначимо, що педагоги-практики в ці роки зосереджувалися й на недоліках комплексного підходу в організації навчання. Так, Н. Лубенець, що була однією з фундаторок ідей наступності в трудовому вихованні дітей

дошкільного та молодшого шкільного віку, вказувала на складність опрацювання комплексу дітьми через велику кількість матеріалу, нестійкість інтересів дітей, а відтак, і на пошуки шляхів активізації дитячої праці (Лубенець Н, 1925, с. 36–41).

Розвиток ідей дошкільного виховання в умовах становлення системи соціального виховання в УСРР (1921–1928) відбувався під впливом досягнень педологічної науки. Зокрема А. Залкінд аналізує тогочасний стан науки педології та робить висновок про те, що вона потребувала суттєвого перегляду на існуючому етапі розвитку суспільства. Він критикував педологію за її схильність до біогенетичного та соціогенетичного підходів до вивчення особистості. гостро засуджував ідею побудови педагогічного процесу на основі природного потягу дитини та наполягав на важливості виховання в дітей, молоді діалектичного матеріалізму, колективізму, революційної активності й організованості.

У 1921–1928 рр. простежується тенденція щодо розроблення та реалізації шкільних програм із урахуванням організації життєдіяльності дітей у дитячому садку. Упровадження гри в шкільні програми з метою розвитку доповнювалося різними видами праці в навчальних комплексах. Виступаючи за організацію загального дошкільного виховання як фундаменту єдиної трудової школи соціального виховання, О. Дорошенко стверджувала, що це можливо здійснити тільки тоді, коли справу в усіх садках буде переведено на нові шляхи – зв'язки оточення із суспільним довкіллям (Дорошенко О., 1922; Дорошенко О., 1925).

Поширена ідея комплексного навчання, як у школі, так і в дошкільних установах, була предметом полеміки серед педагогів. І. Соколянський розкрив власну думку щодо сутності комплексу та його місця в освіті. На його переконання педагог має не наглядати й описувати дитячу природу, а організовувати поведінку дитини чи дитинства у певний спосіб та надати цій поведінці певний суспільно-класовий напрямок. Тому роль процесуальних чинників у педагогічному процесі треба кваліфікувати в такому порядку: педагог (керівник), матеріал (оточення), дитина (колектив). Комплексові

(комплексні) теми є метою вивчення, а знання – лише засіб (знаряддя) до вивчення комплексів (Соколянський І., 1926, с. 11–16).

У педагогічній думці цього часу розгорталася дискусія щодо тлумачення поняття формальних знань і їх місця в шкільній освіті. О. Залужний висвітлює власне бачення системи формальних знань. Він зазначає, що під назвою «формальні знання» фігурують, власне, не знання в повному розумінні цього слова, а вміння дітей, тобто вміння читати й розуміти прочитане, писати, рахувати, малювати. Формальними ці знання називають тому, що вони цінні не самі по собі, а дають можливість набувати подальших знань, як утилітарно життєвих, так і теоретичних. Зі школи дитина мала винести вміння орієнтуватись у житті, уміння кваліфікувати ті явища, які вона спостерігає навколо себе, що є наслідком отримання формальних знань. Помилковим педагог уважав твердження про можливість набуття формальних знань дітьми в процесі опрацювання навчальних комплексів. Такий підхід автор визнає за неправильний із методичної точки зору. Формальні знання в школі розглядались як засіб орієнтування дитини в соціальному та природному оточенні та як продовження освіти. Педагог відстоював думку, що встановлення певного мінімуму формальних знань дітей у змісті шкільної освіти.

Висвітлення цієї проблеми простежується в статтях А. Гендрихівської. Вона вказувала на суттєві проблеми щодо наступності в роботі дошкільних установ і школи (першого ступеня єдиної трудової школи). Серед причин, що спричиняють ці проблеми педагог називає такі: дитсадки часто вважають, що враховувати шкільні вимоги не потрібно; школи, так само, мало цікавляться тим, з якого оточення прийшли до них діти; немає взаємодії між дитячим садком і школою в сенсі наступності мети, форм, методів організації діяльності цих установ. А. Гендрихівська наводить своє бачення організації наступності, а саме: уважне взаємне вивчення програм; комплектування особливих груп дітей, що закінчили дитячі садки; підготовка педагогів, дітей і самих дошкільних установ до переходу дітей у школу; організація спільних методичних нарад з питань наступності. Такі заходи, на думку педагога, закладуть основи

нормальних взаємин установ соціального виховання та сприятимуть зміцненню основ єдиного виховного процесу, «єдиної системи, коли вищий щабель буде продовжувати й поглиблювати роботу попереднього» (Гендрихівська А., 1928, с. 18–25).

Етап розвитку методологічних засад ідей наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку в умовах розбудови радянської системи освіти (1928–1934) здійснювався під впливом ідей політехнізації та уніфікації освіти.

Проблема політехнізму як основи трудового виховання зумовила організацію методологічних пошуків у працях різних педагогів і науковців. Серед них ширилась ідея заперечення комплексної системи як такої, що не дозволяла здійснити необхідну загальноосвітню підготовку й реалізувати необхідний трудовий принцип. З'явилась серія статей, що друкувалися на сторінках журналу «Шлях освіти» упродовж 1929 р. і були присвячені пошукам нових підходів до формування змісту й організації освіти.

Політехнізація стала рушійною силою для перегляду мети, змісту наступності в трудовому вихованні дітей дошкільного та молодшого шкільного віку в умовах означеного періоду.

У дитячому садку діти накопичують досвід із найрізноманітніших галузей праці. Безпосередня участь дошкільників у трудовій діяльності сприяє включенню їх у початкові форми сільськогосподарської праці, що доступна дітям цього віку (вирощування корисних рослин, догляд за дрібними тваринами, елементарна переробка продуктів сільськогосподарського виробництва). Праця в природі, що практикують дошкільні установи, повинна відбуватись у тих формах, що нагадують виробничу діяльність (збирання ягід, грибів, рослин, укладання колекцій ґрунтів, мінералів тощо). Будівельний матеріал дошкільних установ, доповнений різним покидьковим матеріалом, підведе дітей до розуміння елементів будівельних галузей (побудови хатиночок, залізниць, трамваїв тощо). У дитячому садку можна практикувати деякі види праці, що спрямовують дітей до ремісничої праці з деревом,

папером, текстурою, глиною, тканиною, волокном та іншими матеріалами. Праця з обслуговування, що широко практикувалась у дошкільних установах, сприяє засвоєнню дитиною азбуки раціонального вжитку набутих навичок (Шабалов С., 1929, с. 131–141).

Під впливом ідей політехнізації й оновлення методології організації освіти в педагогічній думці отримала розвиток ідея реалізації методу проєктів. На початку 30-х років XX ст. ідея трудового виховання трансформувалася в політехнізм як основу виховання. Цей напрям набуває розвитку в методологічному опрацюванні.

Політехнізм на цьому етапі розглядали як єдину систему виховання, що забезпечує: безпосередню участь дітей у виробничій продуктивній праці; поєднання виробничої праці з відповідно сформульованим завданням фізичного виховання й розумового розвитку; обізнаність із теорією та практикою застосування наукових принципів різних виробничих процесів (практичні навички поводження з елементарними інструментами) (Б.Ч., 1930, с. 17–19).

Установи дошкільного виховання в радянській системі освіти становили перший щабель у структурі установ єдиної системи комуністичного виховання. Ця позиція супроводжувала радянську дошкільну педагогіку в її пошуках нових форм і методів роботи після II Всесоюзного з'їзду з дошкільного виховання. Окреслені положення було покладено в основу вироблення основних засад нової системи дошкільного виховання, що обговорювалися на III Всеросійському дошкільному з'їзді. Зв'язок дошкільних установ зі школою та яслами в єдину виховну систему було покладено в основу вироблення планів і програм дошкільної роботи на III-й та IV-й дошкільних конференціях. О. Дорошенко стверджувала, що економічні й соціальні вимоги реконструктивного періоду зумовили перехід школи до політехнічної освіти. За цих умов відбувся перегляд і оновлення змісту й методів дошкільної педагогіки з метою пристосування їх до вимог політехнізації.

О. Дорошенко зауважує, що інтуїтивно-правильний підхід до проблеми політехнізму та елементи політехнізму характерні для роботи дошкільних

установ. Тому негайного оновлення потребував зміст і методи політехнічного виховання, налагодження тіснішого зв'язку дошкільних установ із виробництвом (найкращим методом такого перегляду може бути соцзмагання). Оновлення потребувала й організація дошкільного виховання, як-от наближення до життя, що виявляється у певних змінах внутрішнього життя дошкільних установ: зміни щодо планування роботи (покласти в основу не навички, а цільові настанови); раціоналізація режимних моментів і вивільнення часу для занять; пристосування устаткування дошкільної установи до потреб політехнічного виховання, урізноманітнення матеріалів для створення робітних куточків; організація роботи за методом проектів; зосередження уваги на громадсько-політичному вихованні. Звісно, усе це вимагало розроблення адекватних для того часу ідей наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку (Дорошенко О., 1930).

Аналіз ідей наступності щодо трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку в педагогічній думці періоду, що розглядається, засвідчує розрив між діяльністю дошкільних установ та початковою школою, оскільки часті зміни освітніх стратегій, ідеологізація й політизація мети, змісту виховання дітей гальмували цей процес.

Ідеологічне підґрунтя трансформації ідей наступності в трудовому вихованні дітей дошкільного та молодшого шкільного віку стало основою критики проектного методу роботи установ освіти. Основуючись на провідних суспільних пріоритетах часу, педагоги відходили від ідеї школи як навчальної установи, що дає певну суму знань, умінь і навичок, вартісних для людини в житті. Критиці піддано самі погляди на школу, її розглядали як інституцію підготовки майбутніх борців за комунізм. Місія школи полягала у залученні учнів до соціалістичної перебудови. Відтак соціальна діяльність вважалася засобом підготовки дітей до праці задля будівництва соціалізму. Метод проектів позиціонувався як намагання вдихнути нове життя в комплексну методику навчання. Підтримувалися ідеї продовження використання комплексної програми. Вивчення педагогічної думки цих років дає змогу

констатувати розрив зв'язків наступності в контексті трудового виховання дітей. Основна увага приділялася ідеологічно-класовим підходам щодо організації суспільно-корисної праці дітей і налагодженню зв'язків початкової школи з дитячими організаціями, зокрема піонерською.

В умовах розбудови радянської системи освіти (1928–1934) ідеї наступності трудового виховання визначалися поширенням в педагогічній думці ідей політехнізації та формування комплексу систематичних знань, якими мають оволодіти діти дошкільного та молодшого шкільного віку. У зв'язку з цим набувають поширення статті про шляхи наближення освітніх установ до виробничих об'єктів і методику вивчення окремих дисциплін.

Таким чином, проблема наступності у навчанні й вихованні дітей дошкільного та молодшого шкільного віку в 20-х роках ХХ ст. знайшла своє відображення в єдності змісту виховання особистості, здатної до праці в суспільстві й для суспільства. Це стало логічним продовженням ідей теоретиків і практиків освітянської ниви попередніх етапів розвитку суспільства з посиленням соціально-ідеологічної домінанти. Соціально-економічні трансформації, що відбувалися в УСРР на початку 30-х років ХХ ст. відбилися й у вирішенні проблеми наступності у навчанні та вихованні дітей дошкільного та молодшого шкільного віку.

Аналіз педагогічної думки того періоду привертає увагу до явища, яке можна назвати трансформацією ідей наступності та спробою пристосувати їх до нових реалій розбудови системи освіти радянського зразка на ідеологічно-класовій (колективістській) парадигмі (Гендрихівська А, 1932, с. 12–23).

Висновки. Вивчення педагогічної думки періоду трансформації ідей наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку в радянській системі освіти (1919–1934) утвердили наші узагальнення щодо виокремлення ключових ідей на різних його етапах. Так, на етапі адаптації ідей попередніх періодів щодо наступності трудового виховання дітей в умовах розбудови єдиної трудової школи в УСРР (1919–1921) простежуємо намагання адаптувати проекти організації освіти в УСРР засобом унесення

радянської ідеології, але зі збереженням змісту. На етапі розвитку ідей наступності в принципах, меті, змісті й методах трудового виховання дітей в умовах становлення системи соціального виховання в УСРР (1921–1928) констатуємо наявність таких особливостей: обґрунтування ідеї соціального виховання дітей від 4 до 15 років як неперервного процесу; трактування трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку як способу пізнання навколишнього та усвідомлення ролі суспільства; формулювання мети трудового виховання – підготовка майбутнього працівника, що зможе працювати задля розбудови комуністичного суспільства. На етапі нормативно-методологічного регулювання ідей наступності трудового виховання дітей в умовах розбудови радянської системи освіти (1928–1934) мало місце: визнання політехнічного виховання як основи освітнього процесу в дитячих садках і школах; намагання підлаштувати роботу дитячих садків до практики роботи початкової школи; пошук шляхів уніфікації систем освіти УСРР та РСФРР; мета виховання полягала в підготовці майбутнього борця за всесвітню революцію та побудову всесвітнього комунізму. Тому ідеї наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку підлаштовувалися під суспільні завдання. Трансформація ідей наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку в педагогічній думці означеного періоду зумовлена суспільним замовленням на освіту дітей і підготовку їх до праці.

Література

- Б.Ч. Про політехнічне виховання / Б.Ч. // Радянська освіта, 1930. – № 11–12. – С. 17–19.
- Гендрихівська А. 15 років дошкільного виховання на Україні / А. Гендрихівська // За комуністичне виховання дошкільника, 1932. – № 10. – С. 12–23.
- Гендрихівська А. Школа і дошкільництво / А. Гендрихівська // Радянська освіта, 1928. – № 5. – С. 18–25.
- Декларація Наркомосвіти УСРР про соціальне виховання дітей // Вістник Народнього Комісаріату Освіти У.С.Р.Р., 1920. – № 1. – С. 9–11.
- Дорошенко О. Дитячий садок: poradник для керівників дошкільного виховання / О. Дорошенко. – К., 1922. – 217 с.

- Дорошенко О. Проблема політехнізму в дошкільних установах / О. Дорошенко // Шлях освіти, 1930. – № 7–8. – С. 131–141.
- Дорошенко О. Сучасний дитячий садок / О. Дорошенко // Шлях освіти, 1925. – № 7–8. – С. 41–51.
- Іванюк Ганна Підготовка вчителя початкової школи до діалогічного навчання в контексті розбудови нової української школи / Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології, 2017. - №6. С. 252-262. DOI 10.24139/2312-5993/2017.06/252-262
- Лубенець Н. Комплексна система в другій групі / Н. Лубенець // Радянська освіта, 1925. – № 12. – С. 36–41.
- Макаренко А.С. Воспитание в семье и школе / А.С. Макаренко // Педагогические сочинения : в 8-ми т. / Акад. пед. наук СССР ; сост.: М.Д. Виноградова, А.А. Фролов. – М. : Педагогика, 1984. – Т. 4. – С. 287–314.
- Різник Я. Комплексне навчання / Я. Різник // Радянська освіта, 1923. – № 2. – С. 34–44.
- Соколянський І. Організація педагогічного процесу за комплексною системою, методика і методична техніка / І. Соколянський // Радянська освіта, 1926. – № 1. – С. 11–16.
- Чепіга Я. Практична трудова педагогіка / Яків Чепіга. – Х. ; К. : Книгоспілка, 1924. – 121 с.
- Шабалов С. Праця в школі / С. Шабалов // Шлях освіти, 1929. – № 5–6. – С. 131–141.

РАЗВИТИЕ ИДЕЙ ПРО ПРЕЕМСТВЕННОСТЬ ТРУДОВОГО ВОСПИТАНИЯ (1919-1934гг)

Антипин Евгений Борисович, кандидат педагогических наук, старший преподаватель кафедры педагогики и психологии Педагогического института, Киевского университета имени Бориса Гринченка, ул. Бульварно-Кудрявская, 18/2, 04053 Киев, Украина, y.antypin@kubg.edu.ua

В статье представлено результаты теоретического анализа проблемы преемственности трудового воспитания детей дошкольного и младшего школьного возраста в исторической ретроспективе 1919-1934 годов. Автор освещает взгляды теоретиков и практиков образования представленного периода на трудовое воспитание как основу построения образовательной деятельности того времени. В статье охарактеризованы изменения в развитии основополагающих идей про воспитание детей дошкольного и младшего школьного возраста в контексте практикоориентированного трудового воспитания и обучения.

Ключевые слова: дети дошкольного и младшего школьного возраста; идеи воспитания; преемственность; трудовое воспитание; трудовое обучение.

DEVELOPMENT OF IDEAS OF CONTINUITY LABOR EDUCATION (1919 - 1934)

Antypin Eugen, PhD, senior lecturer of department of pedagogy and psychology, Borys Grinchenko Kyiv University, 18/2 Bulvarno-Kudriavska Str, Kyiv, Ukraine, 04053,
y.antypin@kubg.edu.ua

The article presents the results of theoretical synthesis the problem of continuity labor education of pre-schools and primary school aged children in a historical retrospective of 1919-1934. Investigation of this scientific problem will contribute the modern reforming processes in pre-school and primary school education. Nowadays we need to find ways to organize life-oriented study for pre-school and primary school aged children. We sure that historical and educational heritage will help to understand our opportunities and risks.

Research was made on proven methodology concepts of modern Ukrainian historical and pedagogical science. Using the articles of educators published during 1919-1934, we were able to dwell on the main pedagogical ideas of the problem. System and narrative principles helps us to highlight the key ideas of continuity labor education of pre-school and primary school aged children.

Author highlights the views of educational theorists and practice-men of definite period on labor education as a basis of children's education that time. The period of 1919-1934 years, in the history of Ukrainian education, is the period of rising soviet system of education. But we understand this period like the period of transforming pre-school and primary education. This process was carried out with lots of creative ideas in labor education of pre-school and primary school aged children. The changes of development the basic ideas about the upbringing children of pre-school and primary school age in a context of practice-oriented labor education are characterized in the article.

Key words: continuity; educational ideas; labor education; preschool children; primary school age children.

References

- B.Ch. (1930) Pro politechnichne vihovannja [About politechnical education]. Soviet education, No. 11-12 (ukr).
- Gendrihivs'ka A. (1932) 15 rokiv doshkil'nogo vihovannja na Ukraïni [15 years of preschool education]. For the communistic education, no. 10 (ukr).
- Gendrihivs'ka A. Shkola i doshkil'nictvo [School and preschool]. Soviet education, no 5 (ukr).
- Deklaracija Narkomosviti USRR pro social'ne vihovannja ditej [Declaration of People's commissariat of education for the Social education of children] (1920) (ukr).
- Doroshenko O. (1922) Ditjachij sadok: poradnik dlja kerivnikiv doshkil'nogo vihovannja [Kindergarten: advisor for the preschool managers]. 217 p. (ukr).
- Doroshenko O. (1930) Problema politehnizmu v doshkil'nih ustanovah [The problem of politechnizm in preschool institutions]. Rout of education, no. 7-8 (ukr).

- Doroshenko O. (1925) Suchasnij ditjachij sadok [Modern kindergarten]. Rout of education, no 7–8 (ukr).
- Ivanjuk Ganna (2017) Pidgotovka vchitelja pochatkovoï shkoli do dialogichnogo navchannja v konteksti rozbudovi novoï ukraïns'koï shkoli [Preparation of primary school teacher to dialogic education in the context of development of Modern Ukrainian School]. Pedagogical sciences: theory, history, innovation technologies, no.6. DOI 10.24139/2312-5993/2017.06/252-262 (ukr).
- Lubenec' N. (1925) Kompleksova sistema v drugij grupi [Complex system in second group]. Soviet education, no 12 (ukr).
- Makarenko A.S. (1984) Vospitanie v sem'e i shkole [Upbringing in a family and school]. Pedagogical writings (rus).
- Riznik Ja. (1923) Kompleksne navchannja [Complex education]. Soviet education, no. 2 (ukr).
- Sokoljans'kij I. (1926) Organizacija pedagogichnogo procesu za kompleksovuju sistemoju, metodika i metodichna tehnika [Organization of educational process on the complex system: methodology and method technik]. Soviet education, no. 1 (ukr).
- Chepiga Ja. (1924) Praktichna trudova pedagogika [Practical labor pedagogy]. 121 p. (ukr).
- Shabalov S. (1929) Pracja v shkoli [Labor at school]. Rout of education, no. 5–6 (ukr).

Стаття надійшла до редакції 01.07.2018

Прийнято до друку 30.08.2018